

# Zmiany aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej w latach 2001–2011

Barbara Sobolewska-Węgrzyn

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie i Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy, Polska

## Streszczenie

*Celem artykułu jest ukazanie głównych kierunków zmian aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej w kontekście przemian demograficznych i przeobrażeń gospodarczych. Badanie aktywności ekonomicznej ludności dostarcza szczegółowych danych na temat sytuacji na rynku pracy. Podstawowe wskaźniki rynku pracy, takie jak współczynnik aktywności zawodowej, wskaźnik zatrudnienia czy stopa bezrobocia analizowane w okresie kilkunastu lat wykazują systematyczne zmniejszanie się różnic aktywności ekonomicznej ludności miejskiej i wiejskiej. Zmiany aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej przejawiają się przede wszystkim we wzroście udziału biernych zawodowo i spadku udziału aktywnych zawodowo wśród ludności w wieku 15 lat i więcej. Z kolei pośród aktywnych zawodowo zaznacza się wzrost odsetka pracujących i spadek odsetka bezrobotnych. Następują zmiany strukturalne ludności pracującej: wzrasta poziom wykształcenia, rośnie udział ludności bezrolnej, spada zatrudnienie w rolnictwie. Zmianie ulega status zatrudnienia – zwiększa się udział pracowników najemnych i pracodawców, zmniejsza – pracujących na własny rachunek w rolnictwie. Kierunek zmian aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej oznacza nową sytuację na rynku pracy. Pojawia się potrzeba dalszej dywersyfikacji popytu na pracę. Rozwiązanie może stanowić aktywizacja rynków lokalnych – małych miast i miasteczek, wzrost udziału podmiotów zewnętrznych w inwestowaniu na terenach wiejskich, a także rozwój przedsiębiorczości wiejskiej.*

## Wprowadzenie

W latach 90. ubiegłego wieku zapoczątkowane zostały na wsi zmiany strukturalne związane z transformacją systemową. Skutki tych zmian nie zawsze były korzystne dla ludności wiejskiej. Rozwój gospodarki rynkowej doprowadził do zmian struktury własnościowej gospodarstw rolnych – w efekcie likwidacji PGR-ów pojawiło się bezrobocie agrarne, które stało się źródłem wykluczenia społecznego i ekonomicznego części ludności wiejskiej. Przystąpienie Polski w 2004 r. do Unii Europejskiej spotęgowało proces przemian. Wieś znalazła się pod wpływem oddziaływania instrumentów wielu polityk wspólnotowych, w szczególności Wspólnej Polityki Rolnej i Polityki Spójności. Przemianom o charakterze społeczno-ekonomicznym towarzyszyły przemiany demograficzne na wsi.

Nastąpił wzrost udziału ludności wiejskiej w ogólnej liczbie ludności (z 38,4% w 1999 r. do 39,4% w 2010 r.). Według prognoz GUS wzrost liczby ludności obszarów wiejskich będzie postępował do roku 2020 r., podczas gdy w miastach od 2008 r. odnotowywany jest spadek liczby ludności.<sup>1</sup> Konsekwencją przyrostu liczby ludności obszarów wiejskich jest wzrost wskaźnika gęstości zaludnienia tych obszarów z 50 osób/km<sup>2</sup> (dane NSP z 2002 r.), do 51 osób/km<sup>2</sup> (w 2009 r.).

Przyrost rzeczywisty ludności wiejskiej był wynikiem dodatniego przyrostu naturalnego i dodatniego salda migracji. Wskaźnik przyrostu naturalnego przekroczył w 2010 r. wartość 1‰ (w miastach był o połowę niższy). Ludność wiejską charakteryzuje dzięki temu korzystniejsza struktura wieku niż mieszkańców miast – wyższy jest odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym

1. Wykorzystane w tej części opracowania dane liczbowe, na których opierają się obliczenia własne, pochodzą z Banku Danych Lokalnych, Rocznika Demograficznego 2011 oraz z publikacji (*Prognoza ludności...* 2009).

i produkcyjnym. Proces starzenie się mieszkańców wsi powoli jednak postępuje. Dodatkowo saldo migracji wynikało z przewagi migracji wewnętrznych nad zagranicznymi. Saldo migracji zagranicznych było do 2010 r. ujemne, emigrowali głównie ludzie młodzi, w przedziale wiekowym 20–34 lata (Frenkel 2008). Od początku XXI wieku zaznaczała się przewaga napływu ludności z miast na wieś. Dodatnim saldem migracji charakteryzują się przede wszystkim obszary wiejskie położone na obrzeżu aglomeracji, gdzie powstają i rozrastają się tzw. suburbia. Ten kierunek migracji rzutuje na zmianę struktury zawodowej ogółu mieszkańców wsi — nowi mieszkańcy to w zdecydowanej większości ludność nierolnicza. Z miasta na wieś migrują ludzie praktycznie w każdym wieku, również w wieku podeszłym — zainteresowani wyższą jakością niezurbanizowanego środowiska (Kamiński 2008).<sup>2</sup>

Udział kobiet i mężczyzn wśród mieszkańców wsi zmienił się bardzo nieznacznie. Obserwuje się niewielki wzrost współczynnika feminizacji (ze 100 do 101 w latach 1992–2007), ale wzrost ten dotyczy głównie starszych grup wiekowych (Frenkel 2008). Wśród najmłodszych roczników wieku produkcyjnego pogłębia się przewaga mężczyzn, czego następstwem jest spadek liczby zawieranych małżeństw i spadek liczby urodzeń.

W konsekwencji zmian demograficznych oraz w wyniku oddziaływania czynników ekonomicznych naruszeniu ulega tradycyjna struktura społeczno-zawodowa mieszkańców wsi. Dzięki dopłatom bezpośrednim poprawia się sytuacja ekonomiczna rodzin rolniczych. Kształtuje się specyficzna społeczność stref podmiejskich. Tworzą się coraz silniejsze więzi ekonomiczne między miastem a wsią, miasto staje się rynkiem pracy dla coraz większej liczby mieszkańców wsi. Równocześnie pewna część ludności wiejskiej dotknięta jest ubóstwem i korzysta z różnych form pomocy społecznej (zwykle są to rodziny bezrobotne, mieszkające w obszarach monofunkcyjnych gospodarczo, najczęściej w gminach popegeerowskich). Występują pewne ogólne prawidłowości dotyczące przemiany cech ekonomicznych ludności wiejskiej. Prawidłowości te można uchwycić na podstawie analizy aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej.

## 1. Założenia metodyczne

Aktywność ekonomiczna ludności może być definiowana jako naturalny przejaw aktywności życiowej ludności, polegający w tym przypadku na przyjmowaniu przez jednostki określonego stosunku do pracy — aktywności lub bierności (Wysocki i Kołodziejczak 2007, s. 132). Formy aktywności ekonomicznej dotyczą ludności w wieku produkcyjnym i określają jej status na rynku pracy. zasadniczo wyróżnia się 3 kategorie lub zasoby ludności: pracujących, bezrobotnych i biernych zawodowo (Kwiatkowski 2002). Pracujący i bezrobotni tworzą zasób ludności aktywnej zawodowo czyli realną podaż pracy. Ludność w wieku produkcyjnym tworzy potencjalną podaż pracy.

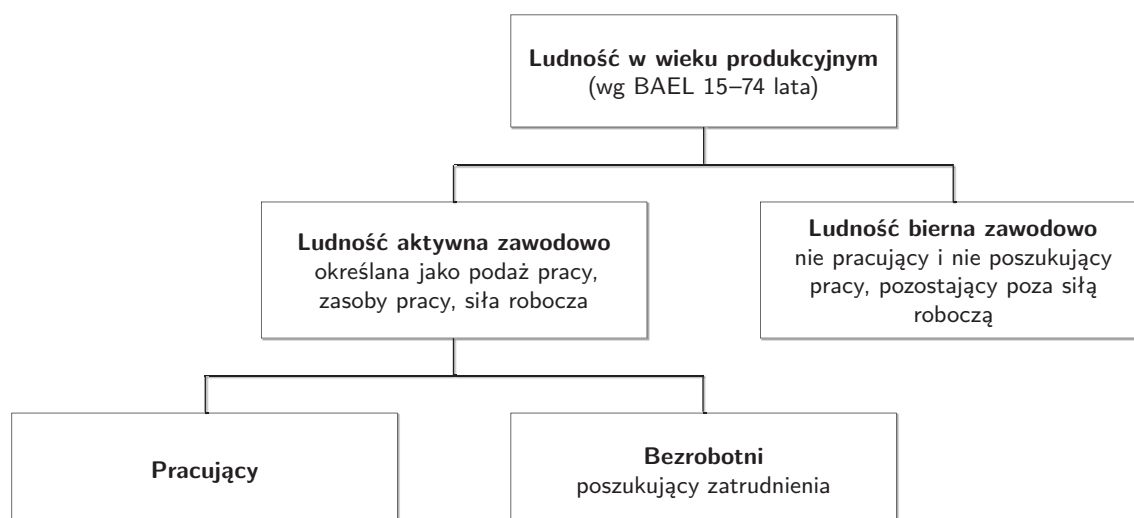
Badanie aktywności ekonomicznej ludności ma na celu uzyskanie informacji o wielkości i strukturze zasobów pracy. Porównanie wyników badań z różnych przekrojów czasowych umożliwia wychwycenie zmian strukturalnych zasobów pracy (zaobserwować można wzrost lub spadek bezrobocia, zmiany struktury wiekowej, struktury wykształcenia, struktury zawodowej, itp.). Zmiany ilościowe uwidaczniają się w postaci zmienności podstawowych miar charakteryzujących sytuację na rynku pracy.

Podstawowe miary aktywności ekonomicznej opisujące sytuację na rynku pracy w określonym czasie to:

- współczynnik aktywności zawodowej — procentowy udział aktywnych zawodowo danej kategorii w ogólnej liczbie ludności danej kategorii (wyróżnianej m.in. ze względu na wiek, płeć, miejsce zamieszkania itp.);
- wskaźnik zatrudnienia — procentowy udział pracujących danej kategorii w ogólnej liczbie ludności danej kategorii;

---

2. Mimo ogólnego wzrostu liczby mieszkańców wsi następuje depopulacja części obszarów wiejskich. Ma ona miejsce w szczególności na terenie Polski Wschodniej. Peryferyjne wsie wyludniają się, ludność migruje do miast. Dotyczy to głównie ludności w wieku mobilnym, do 44 roku życia. Następuje starzenie się populacji, stagnacja gospodarcza, a w efekcie regres tych obszarów.



Rys. 1. Zasoby związane z rynkiem pracy

- stopa bezrobocia — procentowy udział bezrobotnych danej kategorii w liczbie aktywnych zawodowo danej kategorii;
- współczynnik bierności zawodowej — procentowy udział biernych zawodowo w ogólnej liczbie ludności danej kategorii.

Do przeanalizowania zmian podstawowych miar aktywności ekonomicznej ludności wykorzystano w niniejszym opracowaniu dane BAEL (1992–2011) i dane statystyki publicznej (1995–2010). Dane BAEL obrazują uogólnione wyniki reprezentacyjnego Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL) (Basta i inni 2008). Kwartalne Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności stanowi podstawowe źródło informacji o sytuacji na rynku pracy w okresach międzyspisowych. Dane wykorzystane w części analitycznej przedstawiają stan za III kwartał 2001 r. i 2011 r.<sup>3</sup> Dane statystyki publicznej pochodzą ze sprawozdawczości podmiotów gospodarczych i instytucji rynku pracy. Są one gromadzone, agregowane, czasem doszacowywane i przetwarzane przez Główny Urząd Statystyczny, a następnie publikowane w różnego rodzaju opracowaniach statystycznych dotyczących rynku pracy. Różnią się one od zamieszczanych w publikacjach kwartalnych BAEL ze względu na inne kryteria definiowania pracujących i bezrobotnych.<sup>4</sup>

## 2. Zmiany podstawowych miar aktywności ekonomicznej ludności w latach 1992–2011

Zmiany głównych miar charakteryzujących aktywność ekonomiczną ludności wiejskiej i zamieszkałej w miastach, niezależnie od tego, czy były one wyliczane na podstawie wyników BAEL, czy na podstawie danych gromadzonych w ramach statystyki publicznej, wykazywały od lat 90. ubiegłego wieku podobną tendencję.

Współczynnik aktywności zawodowej odznaczał się generalnie spadkiem do 2007 roku, potem nastąpił jego nieznaczny wzrost (rys. 2 i 3). W początkowym okresie wartość współczynnika aktywności zawodowej ludności wiejskiej była wyższa od 5% do 7,5% od współczynnika aktywności zawodowej ludności zamieszkałej w miastach.<sup>5</sup> Przez cały badany okres obserwować można

3. Metodologia BAEL oparta jest na definicjach zalecanych do stosowania przez Międzynarodową Organizację Pracy i Eurostat. Podstawowym kryterium podziału ludności, z punktu widzenia aktywności ekonomicznej, na pracujących, bezrobotnych i biernych zawodowo, jest praca, tzn. fakt wykonywania, posiadania bądź poszukiwania pracy w badanym tygodniu. Badanie obejmuje wszystkie osoby w wieku 15 lat i więcej, będące członkami wylosowanych gospodarstw domowych, przeprowadzane jest metodą reprezentacyjną, a wyniki uogólniane są na populację generalną.

4. Liczba pracujących określana jest na podstawie danych podmiotów gospodarki narodowej rejestrowanych w systemie REGON, bezrobotni definiowani są zgodnie z Ustawą o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy z dnia 20 kwietnia 2004 r. DzU z 2004 r. nr 99 poz. 101.

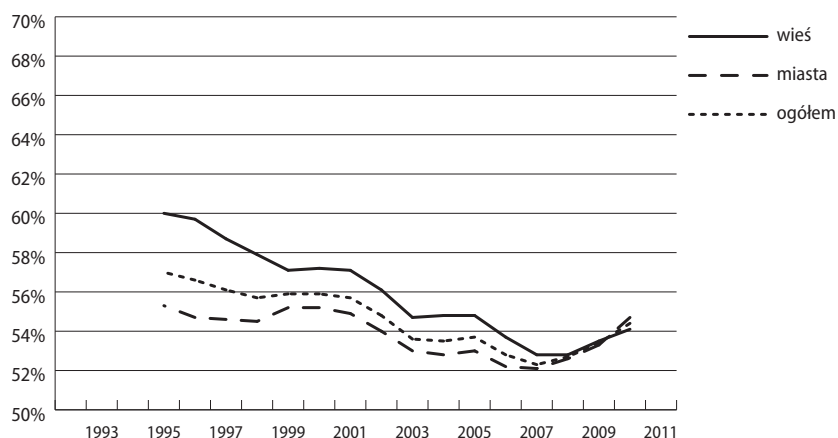
5. Pierwsza wartość wyliczona na podstawie rocznej sprawozdawczości statystyki publicznej, druga na podstawie

systematyczne zmniejszanie się owej różnicy — w okresie 2009–2010 nastąpiło jego zrównanie na poziomie 53% (rys. 2) — 56% (rys. 3).

Wskaźniki zatrudnienia, podobnie jak stopa bezrobocia, wahały się w zależności od koniunktury gospodarczej. W latach 90. wskaźniki zatrudnienia ludności wiejskiej miały wartość 54–60%, podczas gdy wskaźniki zatrudnienia mieszkańców miast wynosiły odpowiednio 49–50% (rys. 4 i 5). Od tego czasu zaznaczał się systematyczny spadek wskaźników zatrudnienia. Minimalne wielkości osiągnęły one w okresie 2002–2003 — 46–47% wieś i 43% miasta. Po roku 2003 nastąpił wzrost wskaźników i zrównanie ich wartości na początku drugiej dekady XXI wieku na poziomie 50% (rys. 4) — 51% (rys. 5).

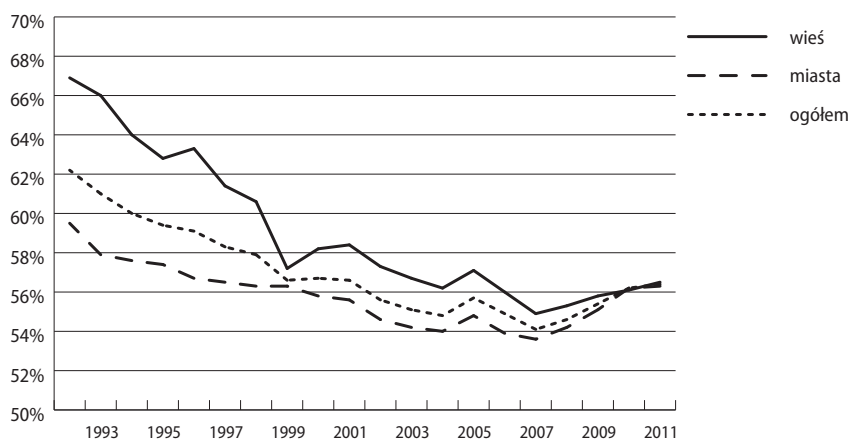
Wahania stopy bezrobocia miały kierunek odwrotny do wahań wskaźnika zatrudnienia. Nie wielki spadek stopy bezrobocia pod koniec lat 90. poprzedzał jej największy wzrost w roku 2002 (rys. 4 i 5). Stopa bezrobocia mieszkańców wsi wynosiła wówczas około 18%–17%, a stopa bezrobocia mieszkańców miast około 21%. Różnica między wartością stopy bezrobocia mieszkańców miast i wsi była wówczas największa. Generalnie, aż do 2008 roku stopa bezrobocia na wsi była niższa niż w mieście. W 2008 roku nastąpiło zrównanie stopy bezrobocia mieszkańców miast i wsi na poziomie 8,5%.

Miarą aktywności ekonomicznej ludności jest również wskaźnik bierności zawodowej. Wskaźnik ten dotyczy ludności nieaktywnej na rynku pracy, będącej w wieku produkcyjnym. W latach 90.



Rys. 2. Współczynnik aktywności zawodowej według sprawozdawczości statystyki publicznej w latach 1995–2010

Źródło: Opracowanie własne na podstawie informacji opublikowanych w Banku Danych Lokalnych.

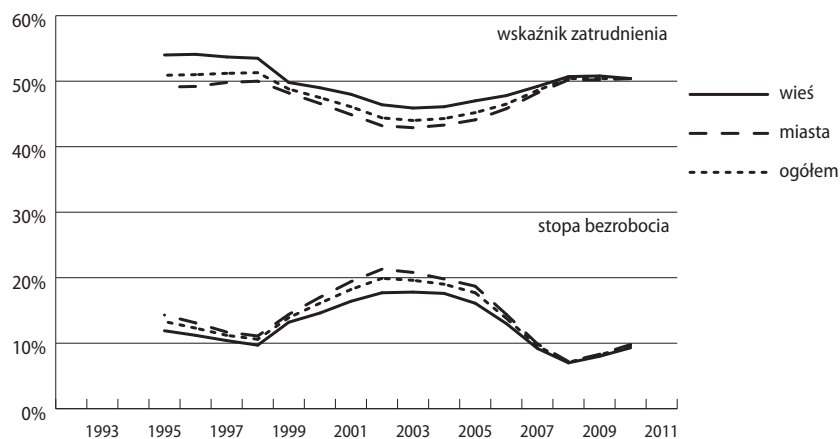


Rys. 3. Współczynnik aktywności zawodowej według BAEL w latach 1992–2011

Źródło: Obliczenia własne na podstawie publikacji *Aktywność ekonomiczna ludności Polski, dane za III kwartał 2011 r.*, dostępnej pod adresem [http://www.stat.gov.pl/gus/praca\\_wynagrodzenia\\_PLK\\_HTML.htm](http://www.stat.gov.pl/gus/praca_wynagrodzenia_PLK_HTML.htm) w 2012 r.

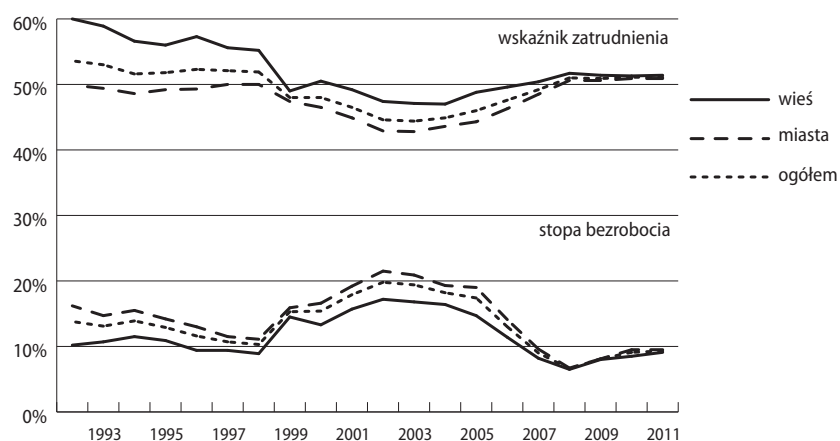
kwartalnych badań aktywności ekonomicznej ludności (BAEL) — dane za III kwartał każdego roku, z wyjątkiem 1999 roku, kiedy badania miały miejsce tylko w dwóch przekrojach czasowych: luty i IV kwartał (tu: dane za IV kwartał).

wskaźnik bierności zawodowej ludności miejskiej i wiejskiej różnił się znacznie (przykładowo w roku 1996 różnica ta wynosiła odpowiednio 4% i 6,5%) i był najniższy w całym badanym okresie (rys. 6). Z czasem, wraz ze wzrostem wskaźnika, następowało zmniejszanie się tych różnic, a w 2010 roku wskaźniki bierności zawodowej ludności miejskiej i wiejskiej zrównały się na poziomie 43–44%.



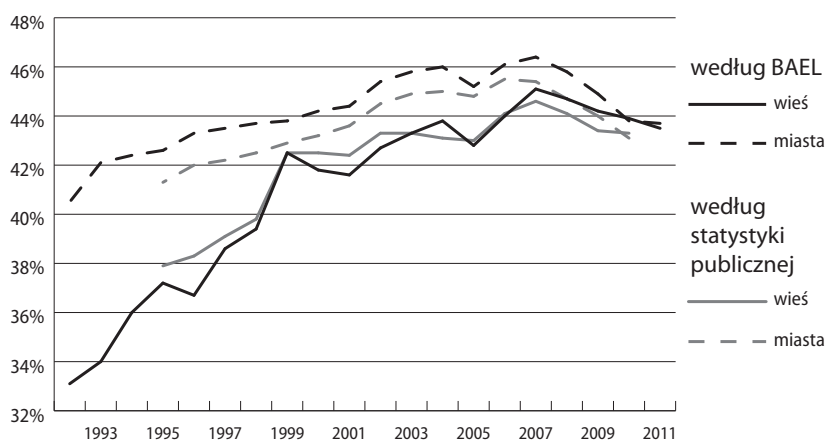
Rys. 4. Wskaźnik zatrudnienia i stopa bezrobocia na podstawie danych statystyki publicznej w latach 1995–2010

Źródło: Opracowanie własne na podstawie informacji opublikowanych w Banku Danych Lokalnych.



Rys. 5. Wskaźnik zatrudnienia i stopa bezrobocia na podstawie danych BAEL w latach 1992–2011

Źródło: Obliczenia własne na podstawie publikacji *Aktywność ekonomiczna ludności Polski, dane za III kwartał 2011 r.*, dostępnej pod adresem [http://www.stat.gov.pl/gus/praca\\_wynagrodzenia\\_PLK\\_HTML.htm](http://www.stat.gov.pl/gus/praca_wynagrodzenia_PLK_HTML.htm) w 2012 r.



Rys. 6. Wskaźnik bierności zawodowej w latach 1992–2011 (wg BAEL), w latach 1995–2010 (wg statystyki publicznej)

Źródło: Obliczenia własne na podstawie publikacji *Aktywność ekonomiczna ludności Polski, dane za III kwartał 2011 r.*, dostępnej pod adresem [http://www.stat.gov.pl/gus/praca\\_wynagrodzenia\\_PLK\\_HTML.htm](http://www.stat.gov.pl/gus/praca_wynagrodzenia_PLK_HTML.htm) w 2012 r. oraz informacji opublikowanych w Banku Danych Lokalnych

Obserwowane od lat 90. zmiany podstawowych wskaźników aktywności ekonomicznej ludności pozwalają na sformułowanie następującego ogólnego wniosku: różnice aktywności ekonomicznej mieszkańców miast i wsi ukazane za pomocą współczynników aktywności zawodowej, wskaźników zatrudnienia, stopy bezrobocia, a także wskaźników bierności zawodowej, bardzo wyraźne w okresie początkowym, stopniowo zanikają. Zróznicowanie aktywności ekonomicznej mieszkańców miast i wsi w latach 90. ubiegłego stulecia i w początkowych latach obecnego wieku wynikało głównie z odmiennego charakteru i struktury zatrudnienia ludności miejskiej i wiejskiej. Konsekwencje ekonomiczne okresu transformacji, owocujące zmianami na rynku pracy, w większym stopniu dotknęły ludność miejską. Na wsi, gdzie głównym źródłem utrzymania była i jest w dalszym ciągu praca w gospodarstwie rolnym nie ujawnił się na taką skalę jak w miastach problem bezrobocia. Nadwyżki zasobów pracy „wchłaniały” gospodarstwa rodzinne (Stanny i Drygas 2010). W gospodarstwach tych miał miejsce przerost zatrudnienia, co w praktyce oznaczało ukryte bezrobocie. Deklarujący się jako pracujący w gospodarstwie rolnym często wykonywali czynności, które nie były niezbędne i tym samym w sposób sztuczny zawyżali wskaźnik zatrudnienia. To samo dotyczy współczynnika aktywności zawodowej — mieszkańcy wsi związani z gospodarstwem rolnym, dłużej pozostawali (i tak jest do tej pory) aktywni zawodowo. Zmniejszanie się różnic aktywności ekonomicznej mieszkańców miast i wsi ma wiele przyczyn. Obok uwarunkowań natury demograficznej i społeczno-kulturowej istotną rolę odgrywają zmiany zachodzące na rynku pracy, w szczególności dywersyfikacja popytu na pracę na rynkach lokalnych.

### 3. Zmiany struktury aktywności ekonomicznej mieszkańców wsi w pierwszej dekadzie XXI wieku

Zmianom podstawowych miar aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej towarzyszą zmiany struktury aktywności ekonomicznej. Porównanie aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej z lat 2001 i 2011 ukazuje kierunek i zakres zmian strukturalnych.

W analizowanym okresie zmienił się procentowy udział podstawowych form aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej (tab. 1). Charakterystyczny jest spadek odsetka aktywnych zawodowo w 2011 r. w porównaniu do 2001 r. Spadkowi udziału aktywnych zawodowo towarzyszył wzrost odsetka zawodowo biernych. Wśród ludności aktywnej zawodowo nieznacznie wzrósł udział pracujących. O ile w 2001 roku pracujący mieszkańcy wsi stanowili mniej niż połowę ludności w wieku 15–74 lata, to w roku 2011 byli już większością. Wzrost był wprawdzie niewielki — w granicach 2%, ale odpowiadał temu znaczący spadek bezrobocia.

Tab. 1. Aktywność ekonomiczna ludności wiejskiej w wieku 15–74 lata w latach 2001–2011

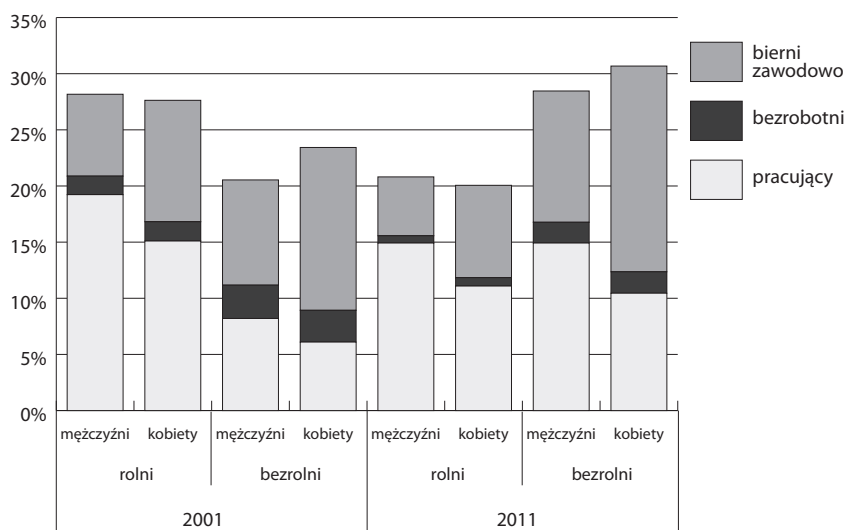
Wyszczególnienie	2001		2011	
	tys.	%	tys.	%
Aktywni zawodowo:				
ogółem	6674	58,40	6925	56,54
pracujący	5626	49,22	6292	51,38
bezrobotni	1049	9,18	632	5,16
Bierni zawodowo	4757	41,60	5324	43,46

Źródło: Obliczenia własne na podstawie publikacji *Aktywność ekonomiczna ludności Polski, dane za III kwartał 2011 r.*, dostępnej pod adresem [http://www.stat.gov.pl/gus/praca\\_wynagrodzenia\\_PLK\\_HTML.htm](http://www.stat.gov.pl/gus/praca_wynagrodzenia_PLK_HTML.htm) w 2012 r. oraz *Aktywność ekonomiczna ludności Polski w latach 1992–2001*.

Zaistniałe w latach 2001–2011 zmiany aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej można zilustrować za pomocą analizy strumieniowej dotyczącej przepływów osób pomiędzy poszczególnymi zasobami związanymi z rynkiem pracy (Kwiatkowski 2002). Większość przepływów miała kierunek z zasobu bezrobotnych do zasobu pracujących i z zasobu bezrobotnych do zasobu biernych zawodowo. Jeżeli ten ostatni kierunek powiąże się z faktem starzenia się ludności wiejskiej to wpływ do zasobu biernych zawodowo może stać się na wiele lat głównym nurtem tych przepływów.

Zmiany aktywności zawodowej w różnym stopniu dotyczą różnych kategorii ludności. W celu ustalenia pewnych ogólnych prawidłowości, wzięto pod uwagę dwie podstawowe kategorie ludności wiejskiej, wyodrębnione ze względu na płeć i związek z gospodarstwem rolnym.<sup>6</sup> Analiza aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej według płci i związku z gospodarstwem rolnym doprowadziła do następujących uogólnień (rys. 7).

Najliczniejszy zasób zarówno w 2001 r. jak i w 2011 r. stanowili pracujący (patrz również tab. 1). O ile w 2001 roku wśród pracujących zdecydowanie przeważała ludność związana z gospodarstwem rolnym, to w 2011 r. udział ludności rolnej i bezrolnej był już na zbliżonym poziomie. Pogłębiła się w badanym dziesięcioleciu przewaga mężczyzn wśród ludności pracującej — widoczne jest to przede wszystkim w grupie ludności bezrolnej.



Rys. 7. Ludność wiejska w wieku 15 lat i więcej według związku z gospodarstwem rolnym, płci i aktywności ekonomicznej w latach 2001–2011

Źródło: Obliczenia własne na podstawie publikacji *Aktywność ekonomiczna ludności Polski, dane za III kwartał 2011 r.*, dostępnej pod adresem [http://www.stat.gov.pl/gus/praca\\_wynagrodzenia\\_PLK\\_HTML.htm](http://www.stat.gov.pl/gus/praca_wynagrodzenia_PLK_HTML.htm) w 2012 r. oraz *Aktywność ekonomiczna ludności Polski w latach 1992–2001*.

Znaczący odsetek ludności wiejskiej (w wieku 15 lat i więcej) stanowili w obu przekrojach czasowych bierni zawodowo. Brak aktywności zawodowej wykazywała głównie ludność bezrolna, a w szczególności kobiety. W latach 2001–2011 nastąpił ogólny wzrost udziału biernych zawodowo w stosunku do pozostałych kategorii aktywności ekonomicznej. Charakterystyczne jest, że w grupie ludności rolnej tendencja była odwrotna.

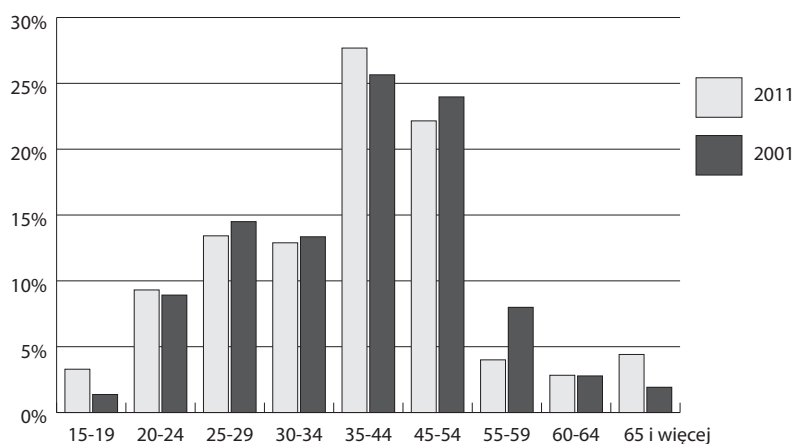
Bezrobotni stanowili niewielki, aczkolwiek istotny z punktu widzenia społeczno-ekonomicznego odsetek ludności. Udział bezrobotnych generalnie zmniejszył się. W dalszym ciągu zaznaczała się ich przewaga wśród ludności bezrolnej, a udział bezrobotnych kobiet i mężczyzn w obu okresach różnił się tylko nieznacznie.

#### 4. Zmiany strukturalne w zasobach pracy — kategoria: pracujący

Kategoria pracujących, charakteryzująca się większym udziałem mężczyzn i obejmująca z czasem w coraz większym stopniu ludność bezrolną jest zróżnicowana pod względem struktury wiekowej, wykształcenia, statusu i rodzaju zatrudnienia.<sup>7</sup>

6. W badaniach aktywności ekonomicznej ludności, ludność wiejska została podzielona na dwie zbiorowości ze względu na związek z gospodarstwem rolnym: 1) ludność związaną z gospodarstwem rolnym, tj. osoby mieszkające na wsi, będące członkami gospodarstwa domowego z użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub działki rolnej, dalej określaną jako ludność rolna; 2) ludność bezrolną tj. osoby mieszkające na wsi, będące członkami gospodarstwa domowego, w którym żadna osoba nie jest użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub działki rolnej.

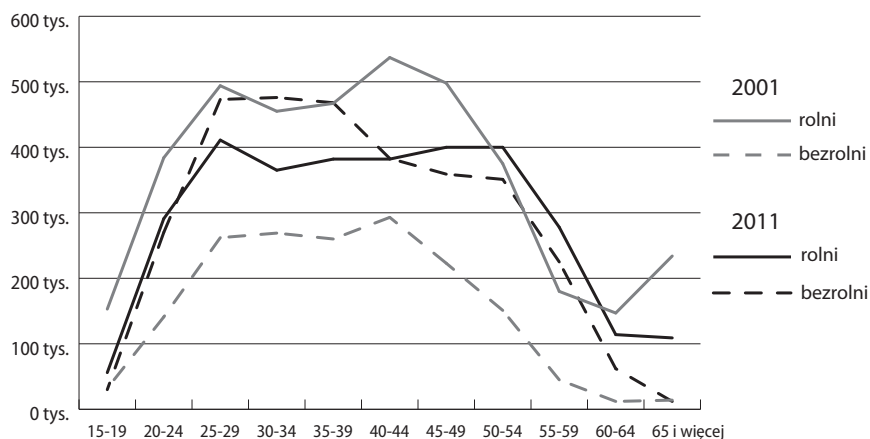
7. Na tym etapie analizy nie rozpatrywano poszczególnych cech w odniesieniu do płci, ponieważ w opracowaniu chodziło o ukazanie generalnego kierunku zmian aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej. Osobno potraktowano jedynie ludność rolną i bezrolną.



Rys. 8. Ludność wiejska w wieku 15 lat i więcej według procentowego udziału grup wiekowych w latach 2001–2011

Źródło: Obliczenia własne na podstawie publikacji *Aktywność ekonomiczna ludności Polski, dane za III kwartał 2011 r.*, dostępnej pod adresem [http://www.stat.gov.pl/gus/praca\\_wynagrodzenia\\_PLK\\_HTML.htm](http://www.stat.gov.pl/gus/praca_wynagrodzenia_PLK_HTML.htm) w 2012 r. oraz *Aktywność ekonomiczna ludności Polski w latach 1992–2001*.

Porównanie struktury zatrudnienia według grup wiekowych z lat 2001 i 2011 pozwoliło dostrzec kilka prawidłowości (rys. 8). Nastąpił spadek udziału zatrudnionych wśród roczników najmłodszych: 15–19 lat i 20–24 lata. W przypadku pierwszej grupy wiekowej (15–19 lat) udział ten zmniejszył się o ponad 100%. Podobna sytuacja zaznaczyła się w grupie wiekowej 65 lat i więcej. Tam również zaobserwować można przeszło dwukrotny spadek udziału zatrudnionych. Wnioski wynikające z analizy statystycznej stanowią potwierdzenie zarysowującej się od końca XX wieku tendencji do wydłużania czasu edukacji, podczas gdy starzejąca się ludność wiejska obejmowana jest w coraz większym stopniu świadczeniami emerytalnymi. Zawęża się tym samym przedział wiekowy realnej podaży pracy na wsi. Relatywny wzrost zatrudnienia w badanym okresie dotyczył niemal wszystkich grup wiekowych z przedziału 25–59 lat, a szczególnie ludności po 45 roku życia. Zwiększona aktywność zawodowa roczników starszych może być odnotowana jako pozytywny przejaw zmian zachodzących na rynku pracy.



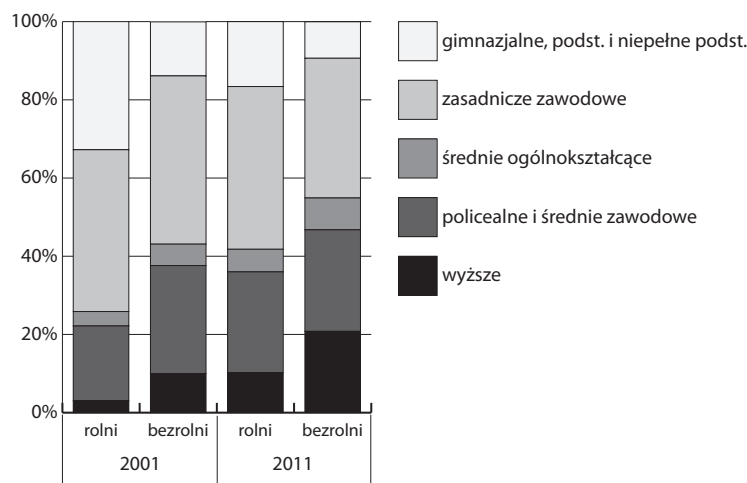
Rys. 9. Pracująca ludność wiejska według grup wieku i związku z gospodarstwem rolnym

Źródło: Obliczenia własne na podstawie publikacji *Aktywność ekonomiczna ludności Polski, dane za III kwartał 2011 r.*, dostępnej pod adresem [http://www.stat.gov.pl/gus/praca\\_wynagrodzenia\\_PLK\\_HTML.htm](http://www.stat.gov.pl/gus/praca_wynagrodzenia_PLK_HTML.htm) w 2012 r. oraz *Aktywność ekonomiczna ludności Polski w latach 1992–2001*.

Interesujący jest przebieg zmian zatrudnienia według grup wieku wśród ludności wiejskiej związanej z gospodarstwem rolnym i niezwiązanej z gospodarstwem rolnym (rys. 9). W 2001 r. we wszystkich przedziałach wiekowych zdecydowaną większość zatrudnionych stanowiła ludność rolna. W 2011 roku jedynie w najmłodszych rocznikach — do 24 lat, a także po 44 roku życia przeważali pracujący związani z rolnictwem. W grupie wiekowej 20–44 lata wśród pracujących dominowała ludność bezrolna, co można przyjąć jako wyraz postępujących zmian struktury zatrudnienia ludności wiejskiej.



Lata 2001–2011 charakteryzował wyraźny wzrost poziomu wykształcenia pracujących mieszkańców wsi (rys.10). Dotyczyło to w podobnym stopniu ludności rolnej i bezrolnej. W obu grupach nastąpił wzrost odsetka ludności z wykształceniem wyższym. W przypadku ludności rolnej był on przeszło trzykrotny (z 3% na ponad 10%), natomiast wśród bezrolnych dwukrotny (z 10% na blisko 21%). W analizowanym okresie nastąpiła generalnie poprawa wykształcenia pracujących związanych z rolnictwem, mimo to grupa ta w 2011 r. legitymowała się w dalszym ciągu w większości wykształceniem zawodowym i niższym (ponad 58%). Tymczasem ponad 50% pracujących nie związanych z gospodarstwem rolnym posiadało wykształcenie co najmniej średnie. Istniejące w 2001 r. różnice w ogólnym poziomie wykształcenia obu grup ludności zostały zachowane i utrwalone.



Rys. 10. Struktura wykształcenia pracującej ludności wiejskiej w wieku 15 lat i więcej w latach 2001–2011

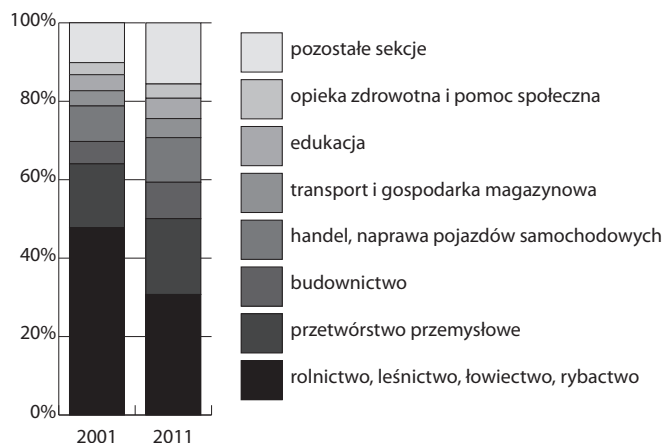
Źródło: Obliczenia własne na podstawie publikacji *Aktywność ekonomiczna ludności Polski, dane za III kwartał 2011 r.*, dostępnej pod adresem [http://www.stat.gov.pl/gus/praca\\_wynagrodzenia\\_PLK\\_HTML.htm](http://www.stat.gov.pl/gus/praca_wynagrodzenia_PLK_HTML.htm) w 2012 r. oraz *Aktywność ekonomiczna ludności Polski w latach 1992–2001*.

Kolejne zmiany, jakie nastąpiły w okresie 2001–2011 w zasobie pracującej ludności wiejskiej dotyczą struktury zatrudnienia według sekcji i sektorów gospodarki narodowej (rys. 11). W 2001 r. wyraźnie dominowało zatrudnienie w sekcji A. Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo, rybactwo (blisko 50% ogółu pracujących). Następną sekcją — C. Przetwórstwo przemysłowe — dawała zatrudnienie około 16% ludności wiejskiej. W sektorze usług obejmującym kilka wyszczególnionych sekcji zatrudnionych było łącznie 20% mieszkańców wsi.<sup>8</sup> Pozostałe 10% zatrudnionych zaklasyfikowanych było do innych sekcji, z reguły należących również do sektora usług. Taka struktura zatrudnienia świadczy o tradycyjnym charakterze wiejskiego rynku pracy. W 2011 r. zmniejszył się do niespełna 31% udział pracujących w sekcji związanej z rolnictwem, wzrósł natomiast do ponad 19% w przetwórstwie przemysłowym. Wzrost zatrudnienia zanotowany został w sekcji F. Budownictwo — do powyżej 9% i w wyszczególnionych sekcjach związanych z usługami — do 25%. Zwiększył się również do ponad 15% udział pozostałych sekcji. W dalszym ciągu jednak w strukturze zatrudnienia ludności wiejskiej dominowało rolnictwo.

Z konkretną sekcją wiąże się określony status zatrudnienia (rys. 12)<sup>9</sup>. W latach 2001–2011 nastąpiły zauważalne zmiany tego statusu. Wzrosła zdecydowanie liczba pracowników najemnych, zwłaszcza w sektorze prywatnym. Nieznacznie wzrosła również liczba pracodawców. W obu

8. Sektor usług, zgodnie z przyjętą konwencją, tworzą jednostki, których rodzaj działalności sklasyfikowano według PKD 2007 w sekcjach od G do U (GUS, Departament Handlu i Usług). W badaniach BAEL wyodrębnione zostały jedynie sekcje G. Handel hurtowy i detaliczny, naprawa pojazdów samochodowych włączając motocykle, H. Transport i gospodarka magazynowa, P. Edukacja, Q. Opieka zdrowotna i pomoc społeczna.

9. Zgodnie z klasyfikacją statusu zatrudnienia International Classification of Status In Employment (ICSE) wyróżnia się cztery kategorie pracujących: pracodawca — osoba prowadząca własną działalność i zatrudniająca co najmniej jednego pracownika; pracujący na własny rachunek — osoba prowadząca działalność gospodarczą bez zatrudniania pracowników; pracownik najemny — osoba zatrudniona na podstawie stosunku pracy w przedsiębiorstwie publicznym lub u pracodawcy prywatnego; pomagający bezpłatnie członek rodziny — osoba pomagająca w prowadzeniu działalności gospodarczej bez umownego wynagrodzenia (GUS, Departament Pracy, Monitoring rynku pracy, Podstawowe definicje przyjęte w BAEL).

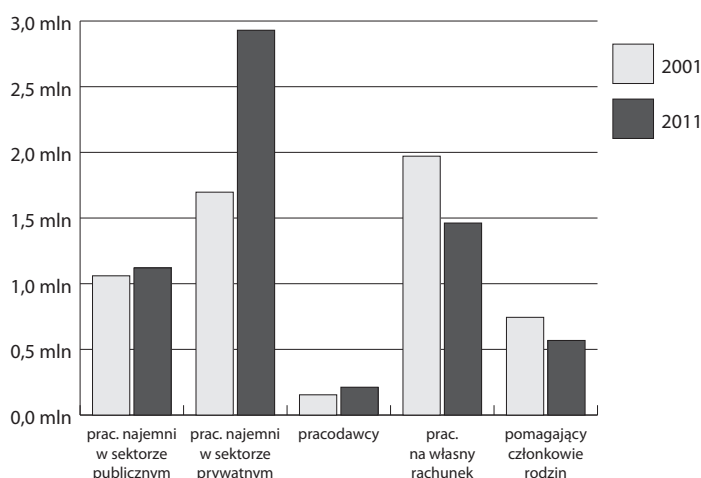


Rys. 11. Pracująca ludność wiejska w wieku 15 lat i więcej według wybranych sekcji PKD w latach 2001–2011

Źródło: Obliczenia własne na podstawie publikacji *Aktywność ekonomiczna ludności Polski, dane za III kwartał 2011 r.*, dostępnej pod adresem [http://www.stat.gov.pl/gus/praca\\_wynagrodzenia\\_PLK\\_HTML.htm](http://www.stat.gov.pl/gus/praca_wynagrodzenia_PLK_HTML.htm) w 2012 r. oraz *Aktywność ekonomiczna ludności Polski w latach 1992–2001*.

przypadkach zdecydowały o tym przede wszystkim miejsca pracy w sekcji Budownictwo. Wzrost liczby pracowników najemnych łączył się również z przyrostem zatrudnienia w Przetwórstwie przemysłowym, a także w sekcjach związanych z sektorem usług. Zmniejszyła się natomiast liczba, zarówno pracujących na własny rachunek, jak i pomagających członków rodzin. Prawdopodobnie ta jest powiązana ze spadkiem udziału zatrudnienia w rolnictwie. Niezależnie od ogólnej tendencji, nastąpiło podwojenie liczby pracujących na własny rachunek w sekcji Opieka zdrowotna i pomoc społeczna, a zupełnie nowym zjawiskiem w 2011 r., nie odnotowanym we wcześniejszych badaniach, okazała się praca na własny rachunek w sekcji Edukacja. Kierunek zmian, zarówno struktury jak i statusu zatrudnienia, świadczy o stopniowej dywersyfikacji rynku pracy ludności wiejskiej. Należy przy tym zauważyć, że wiejski rynek pracy samodzielnie w istocie nie istnieje (Stanny i Drygas 2010). Rolę animatora lokalnego rynku pracy odgrywa najbliższe miasto, a mieszkańcy wsi muszą być na tym rynku konkurencyjni. Sprzyja temu niewątpliwie zmniejszanie się luki edukacyjnej między wsią a miastem.

W analizie zatrudnienia ludności wiejskiej należałoby uwzględnić jeszcze dodatkowe aspekty, nie objęte badaniami aktywności ekonomicznej ludności. Ludność związana z gospodarstwem rolnym nie koncentruje się wyłącznie na działalności rolniczej. Wielu rolników prowadzi równoległe pozarolniczą działalność (Błąd 2011). Podejmowanie prac dodatkowych poza rolnictwem jest od



Rys. 12. Pracująca ludność wiejska w wieku 15 lat i więcej według statusu zatrudnienia w latach 2001–2011

Źródło: Obliczenia własne na podstawie publikacji *Aktywność ekonomiczna ludności Polski, dane za III kwartał 2011 r.*, dostępnej pod adresem [http://www.stat.gov.pl/gus/praca\\_wynagrodzenia\\_PLK\\_HTML.htm](http://www.stat.gov.pl/gus/praca_wynagrodzenia_PLK_HTML.htm) w 2012 r. oraz *Aktywność ekonomiczna ludności Polski w latach 1992–2001*.

dawną sposobem na zwiększenie poziomu dochodów rodzin rolniczych.<sup>10</sup> Wielozawodowość w rolnictwie nie oznacza odchodzenia od działalności rolnej, a raczej staje się czynnikiem wiążącym z rolnictwem.

Z zatrudnieniem wiąże się istnienie tzw. szarej strefy, czyli pracy nierejestrowanej.<sup>11</sup> Praca taka podejmowana jest zwykle z dwóch powodów: braku możliwości formalnego zatrudnienia oraz trudnej sytuacji materialnej (często tego typu praca stanowi dodatkowe źródło dochodów). Ma ona z reguły charakter doraźny, krótkotrwały, a w przypadku mieszkańców wsi, głównie sezonowy. W większości są to prace ogrodniczo-rolne i usługi budowlane, wykonywane przez ludność o najniższych kwalifikacjach. Z badań modułowych BAEL „Praca nierejestrowana” wynika, że udział szarej strefy w zatrudnieniu zmniejsza się systematycznie. W 2010 roku pracę taką wykonywało około 360 tys. mieszkańców wsi (373 tys. mieszkańców miast) (*Praca nierejestrowana...* 2011).

## 5. Zmiany strukturalne w zasobach pracy — kategoria: bezrobotni

W 2011 r. liczba bezrobotnych mieszkańców wsi (632 tys.) zmniejszyła się wyraźnie w porównaniu z 2001 rokiem (1 049 tys.). Oznaczało to spadek udziału bezrobotnych w zasobach pracy. Zmniejszył się udział długotrwałego bezrobocia. W 2001 roku oczekujący na pracę ponad 12 miesięcy stanowili 45% ogółu bezrobotnych, w 2011 r. około 34%. Świadczy to o większej płynności zasobu bezrobocia w 2011 roku. Udział bezrobotnych według grup wieku nie zmienił się zasadniczo. W dalszym ciągu wśród bezrobotnych przeważali ludzie młodzi (w 2001 r. bezrobotni do 34 lat stanowili około 63% ogółu bezrobotnych, w 2011 r. około 62%). Część z nich wykazywała chęć podjęcia pracy po raz pierwszy (ich status nie był związany z utratą pracy). W większości byli to absolwenci szkół różnych szczebli. W 2001 r. podejmujący pracę po raz pierwszy stanowili około 30% wszystkich bezrobotnych, w 2011 r. nieco ponad 25%, co ma związek ze spadkiem liczebności najmłodszych roczników. Niekorzystnym zjawiskiem było zwiększenie bezrobocia wśród ludności wiejskiej najlepiej wykształconej: nastąpił tu wzrost udziału bezrobotnych z wykształceniem co najmniej średnim z 28% do 38%. Sytuacja taka jest wynikiem niedopasowania strukturalnego podaży pracy i popytu na pracę. Pozarolnicze oferty pracy skierowane do mieszkańców wsi dotyczą w dalszym ciągu głównie zawodów robotniczych i pokrewnych.

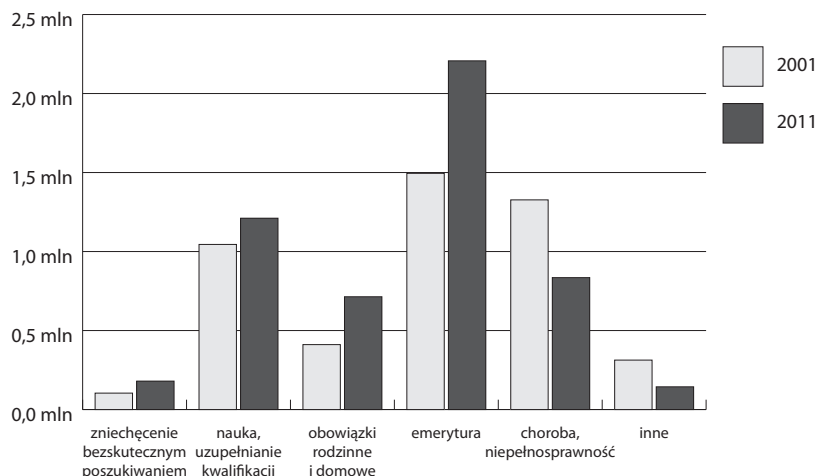
## 6. Zmiany uwarunkowań bierności zawodowej ludności wiejskiej

Ludność zawodowo bierna stanowi potencjalne zasoby pracy. Brak aktywności zawodowej bywa zjawiskiem przejściowym, dlatego istotne jest rozpoznanie zmian zachodzących w obrębie tej grupy. Należy pamiętać, że bierność zawodowa nie oznacza faktycznego braku pracy — część ludności biernej zawodowo reprezentuje tzw. szarą strefę. Prawie 99% ludności wiejskiej biernej zawodowo w 2001 r., a ponad 99% w 2011 r. nie poszukiwało pracy (pozostali poszukiwali, ale w momencie badania nie byli gotowi do jej podjęcia, lub jej nie poszukiwali, ponieważ mieli tę pracę w określonej perspektywie zapewnioną). Można wskazać na kilka przyczyn takiego stanu (rys. 13).

W obu okresach badawczych, a zwłaszcza w 2011 r., najliczniejszą grupę nie zainteresowanych podjęciem pracy stanowili emeryci. Osoby te osiągnąwszy wiek emerytalny, po którym nasila się dezaktywacja zawodowa, z reguły nie wracają na rynek pracy. Starzenie się społeczności wiejskiej zapowiada dalszy wzrost udziału emerytów wśród nieaktywnych zawodowo. W 2001 roku kolejną przyczyną nie poszukiwania pracy była choroba lub niepełnosprawność, tymczasem w 2011 r. relatywnie mniej ludności uzasadniało w ten sposób swoją zawodową bierność, co może być korzystną prognozą. Dla coraz większej liczby mieszkańców wsi nie poszukiwanie pracy wiązało się z kontynuacją nauki lub uzupełnianiem kwalifikacji. Dotyczyło to młodych ludzi, którzy docelowo są zainteresowani podjęciem pracy. Kolejną przyczyną zamierzonej bierności zawodowej były obo-

10. Wielozawodowość obserwowana współcześnie w rolnictwie nawiązuje w pewnym sensie do tradycji tzw. chłoprobotników w gospodarce socjalistycznej.

11. Przez pracę nierejestrowaną należy rozumieć pracę najemną wykonywaną bez nawiązania stosunku pracy, czyli bez umowy o pracę, umowy zlecenia, umowy o dzieło lub jakiegokolwiek innej pisemnej umowy pomiędzy pracodawcą a pracownikiem, bez względu na sektor własności.



Rys. 13. Przyczyny bierności zawodowej nie poszukującej pracy ludności wiejskiej w wieku 15 lat i więcej w latach 2001–2011

Źródło: Obliczenia własne na podstawie publikacji *Aktywność ekonomiczna ludności Polski, dane za III kwartał 2011 r.*, dostępnej pod adresem [http://www.stat.gov.pl/gus/praca\\_wynagrodzenia\\_PLK\\_HTML.htm](http://www.stat.gov.pl/gus/praca_wynagrodzenia_PLK_HTML.htm) w 2012 r. oraz *Aktywność ekonomiczna ludności Polski w latach 1992–2001*.

wiązki rodzinne i domowe. Dotyczy to głównie kobiet i w wielu przypadkach może oznaczać stan przejściowy. Wśród jednoznacznie określonych przyczyn braku aktywności zawodowej wymienić należy ponadto zniechęcenie bezskutecznym poszukiwaniem pracy. W ciągu dziesięciu lat nastąpił wzrost liczebności tej grupy.

Bierni zawodowo stanowią rezerwową podaż pracy. W obecnej sytuacji nic nie wskazuje na to, że będzie następował zwiększony odpływ ludności z tego zasobu do zasobu pracujących. Wyjątek stanowią absolwenci szkół, lecz ich liczba z każdym rokiem będzie się zmniejszać.

## Podsumowanie

W ciągu 10 lat nastąpiły zauważalne zmiany aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej. Mają one wiele uwarunkowań. Istotną rolę odgrywają tu czynniki demograficzne. Szczególne znaczenie ma spadek wskaźnika urodzeń rzutujący na zmianę struktury wiekowej, tzn.: zmniejsza się udział ludności w wieku przedprodukcyjnym i produkcyjnym, systematycznie postępuje proces starzenia się mieszkańców wsi. Proces ten przebiega wolniej niż w miastach, ale konsekwencje są podobne, tj. zmniejsza się udział potencjalnych zasobów pracy. Na wielkość realnych zasoby pracy, czyli udział ludności aktywnej zawodowo wpływają dodatkowo takie czynniki jak górna granica powszechnej edukacji, czy granica wieku emerytalnego. Wydłużanie czasu edukacji powoduje późniejsze wejście na rynek pracy najmłodszych roczników wieku produkcyjnego, granica wieku emerytalnego wyznacza próg dezaktywacji zawodowej. W rezultacie kurczy się zasób aktywnych zawodowo a powiększa biernych zawodowo. Taka sytuacja dotyczy wprawdzie w mniejszym stopniu mieszkańców wsi niż miast, ale różnica stopniowo będzie się zacierać. Z ekonomicznego punktu widzenia zjawisko to jest o tyle niekorzystne, że rośnie obciążenie ludności pracującej ludnością nieaktywną zawodowo.

Czynniki makroekonomiczne, w szczególności aktualna koniunktura gospodarcza, czy polityka fiskalna, wpływają na strukturę zasobów pracy, czyli procentowy udział pracujących i bezrobotnych. W porównaniu do stanu sprzed 10 lat bezrobotni stanowią mniejszy odsetek siły roboczej. Zaznacza się powolny wzrost udziału ludności pracującej na wsi. Towarzyszą temu zmiany strukturalne w zasobie pracujących, a kierunek zmian wydaje się być trwały, tzn.:

- wzrasta poziom wykształcenia pracujących mieszkańców wsi,
- następuje wzrost udziału ludności bezrolnej w strukturze zatrudnienia,
- wzrasta zatrudnienie w sektorach nierolniczych,
- zmienia się status pracujących: wzrasta udział pracowników najemnych i pracodawców, maleje udział pracujących na własny rachunek w gospodarstwach rolnych.

Zmiany te oznaczają odejście od tradycyjnych form gospodarowania na wsi. Następuje systematyczna dezagraryzacja struktury zatrudnienia (Kamiński 2008). Pogłębia się wielofunkcyjność obszarów wiejskich i umacniają związki z otoczeniem. Rynki lokalne otwierają się w coraz większym stopniu na mieszkańców wsi. Mimo tego sytuacja ludności wiejskiej na rynku pracy jest o wiele trudniejsza niż mieszkańców miast. W celu jak najlepszego wykorzystania potencjału ludnościowego wsi, w tym również aktywizacji biernych zawodowo, konieczne są rozwiązania kreujące zwiększony popyt na pracę w otoczeniu rolnictwa:

- Stymulowanie wzrostu popytu na pracę w małych miastach i miasteczkach, stanowiących centrum rozwoju lokalnego i spełniających funkcję lokalnych rynków pracy ludności wiejskiej (Staniny i Drygas 2010). Wiąże się z tym potrzeba zwiększenia dostępności komunikacyjnej obszarów wiejskich. Infrastruktura komunikacyjna jest jednym z ważniejszych czynników rozwoju tych obszarów.
- Stworzenie bodźców ekonomicznych zachęcających podmioty zewnętrzne do inwestowania na terenach wiejskich. Rozwiązanie takie, obok niewątpliwych korzyści związanych z powstawaniem miejsc pracy poza rolnictwem i dyfuzją innowacji, rodzi jednak pewne zagrożenia. Przy nadmiernej kumulacji inwestycji powodujących rozrost funkcji nierolniczych zaistnieć może proces gentryfikacji wsi (Kamiński 2008). Oznacza on przeobrażenia przestrzeni wiejskiej i marginalizowanie tradycyjnej wiejskiej społeczności wraz z jej kulturowym dziedzictwem.
- Wzrost przedsiębiorczości wiejskiej indukowany od wewnątrz, związany z uruchomieniem potencjału endogenicznego. Opcja ta ma wiele pozytywnych aspektów. Ludność rolnicza w naturalny sposób wiąże pracę w gospodarstwie rolnym z działalnością pozarolniczą. Wielozawodowość rolników jest zjawiskiem utrwalonym. Obecnie funkcjonuje na wsi wiele przedsiębiorstw wykorzystujących majątek posiadanego gospodarstwa rolnego (np. zabudowania) jako bazę dla prowadzenia biznesu. Obniża to koszty działalności gospodarczej i sprzyja pełniejszemu wykorzystaniu zasobów pracy. Wiejskie firmy są silnie powiązane z cechami terenu, a ich działalność nastawiona jest na zaspokajanie lokalnego popytu (Chmieliński i Otłowska 2009). Działalność taka nie umniejsza znaczenia rolnictwa jako sektora żywnościowego, przeciwnie, umacnia jego rolę i prowadzi do wzrostu integracji rolnictwa z otoczeniem.
- Upowszechnienie na wsi dostępu do Internetu. Internet stwarza możliwość rozwoju elastycznych form zatrudnienia z wykorzystaniem telepracy. Dostęp do Internetu umożliwia prowadzenie różnych rodzajów działalności z dala od aglomeracji stanowiących centra gospodarcze. Szczególna rola Internetu wiąże się z aktywizacją mieszkańców wsi biernych zawodowo. Jest to przede wszystkim szansa dla młodych kobiet zajmujących się wychowywaniem dzieci.

Każde z proponowanych wyżej rozwiązań może przynieść w perspektywie korzystne zmiany aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej, a ich wprowadzenie w życie jest o tyle realne, że istnieją sprzyjające okoliczności zewnętrzne w postaci instrumentów polityki rolnej UE.

## Literatura

- Aktywność ekonomiczna ludności Polski w latach 1992–2001.* (2002), Informacje i opracowania statystyczne, Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- BASTA M. i INNI (2008): *Zasady metodyczne statystyki rynku pracy i wynagrodzeń.* Zeszyty Metodyczne i Klasyfikacje, Warszawa, Zakład Wydawnictw Statystycznych.
- BŁĄD M. (2011): *Wielozawodowość w rodzinach rolniczych. Przyczyny, uwarunkowania i tendencje rozwoju.* Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Warszawa, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.
- CHMIELIŃSKI P., OTŁOWSKA A. (2009): *Rola działalności nierolniczej w kształtowaniu nowych struktur na obszarach wiejskich. Synteza badań z lat 2005–2009.* Ekonomiczne i Społeczne Uwarunkowania Rozwoju Polskiej Gospodarki Żywnościowej po Wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Program wieloletni 2005–2009, t. 142, Warszawa, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej — Państwowy Instytut Badawczy.
- DMOCHOWSKA H. (red.) (2011): *Rocznik Demograficzny.* Roczniki Branżowe, Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.

- FRENKEL I. (2008): *Przemiany demograficzne i aktywność ekonomiczna ludności wiejskiej w latach 2000–2006*. Studia i Monografie/Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, t. 2/2008, Warszawa, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.
- KAMIŃSKI Z.J. (2008): *Współczesne planowanie wsi w Polsce. Zagadnienia ruralisty*. Monografia/Politechnika Śląska, t. 173, Gliwice, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.
- KWIATKOWSKI E. (2002): *Bezrobocie. Podstawy teoretyczne*. Współczesna Ekonomia, Warszawa, Wydaw. Naukowe PWN.
- Praca nierejestrowana w Polsce w 2010 r.* (2011), Informacje i opracowania statystyczne, Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- Prognoza ludności na lata 2008–2035.* (2009), Studia i Analizy Statystyczne/Główny Urząd Statystyczny. Departament Badań Demograficznych., Warszawa, GUS.
- STANNY M., DRYGAS M. (red.) (2010): *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce. Problemy i perspektywy rozwoju*. Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Warszawa, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.
- WYSOCKI F., KOŁODZIEJCZAK W. (2007): *Aktywność ekonomiczna ludności wiejskiej w Polsce*. Poznań, Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego.